

Urbanističko planiranje u Hrvatskoj na mijeni stoljeća

Eugen Franković

znanstveni asistent Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu

Izlaganje sa znanstvenog skupa — 711.2(497.1 Hrvatska) »18/19«

Na mijeni stoljeća urbanističko planiranje u Hrvatskoj sa svojim se najboljim rezultatima sinhronizira s vodećim urbanističkim konceptima epohe. Urbanizam u Hrvatskoj u to doba nadilazi okvire profesionalnog područja i širi se čitavim prostorom društva, politike i duhovnog života. Reprezentativno je zbivanje u glavnom gradu, Zagrebu. Djelovanjem šefa-planera grada u to doba, inženjera Milana Lenucija, nastaje planerski opus najviše vrijednosti.

1. Parni je stroj bio i ovdje, u uvodnom referatu spomenut kao odlučujuća činjenica u osvitu industrijskog doba i, ujedno, kao nezamjenljiva metafora epohe. Razlozi da spominjemo energiju pare u tom smislu dobro se odnose i na urbanističko polje. Svjedoči to, također, veliki planer Barcelone, najvažniji teoretičar urbanizma 19. stoljeća don Ildefonso Cerdà. U svom lijepom tekstu, koji je i dramatično uzbuđena poruka i klasično odmjerena neopoziva tvrdnja i sjetno sjećanje — prava profession de foi, opisuje svoj snaži doživljaj u djetinjstvu, koji ga se toliko dojmio i ostao trajno prisutan u sjećanju da mu je odredio sav životni put. Bio je to doživljaj plovidbe parobrodom. Cerda opisuje mirni, ali, snažni, drhtaj brodske palube, tihi i duboki šum stroja skrivenog u utrobi broda, osjećaj sile u pokretu, u iskušenju svladavanja moćnog elementa mora. Slika puta, podviga, odmjeravanja. Spremnost i na svako iznenađenje, izazov promjeni. Taj drhtaj palube parobroda, pod perjanicom dima, ostao je u dječaćkom uzbuđenju, prenesen zatim u svaki Cerdin postupak, u svaki redak i liniju njegova golemog djela — i ostao tako prisutan do danas. Bilo je to na moru negdje pred Katalonskom obalom. Katalonija je već tri stoljeća najnaprednija španjolska pokrajina, Barcelona je kroz čitavo to vrijeme jedan od vodećih gradova u općem civilizacijskom razvitku. No ujedno i grad s osobitim teškoćama i komplikacijama u tom razvitku. Grad burne, dramatične povijesti, neprosječne, ekstremnih kontura. Ukratko: važan, ali neki drugi svijet.

2. Koliko različit od onog iz *Uspomena iz Hrvatske* Imbre Tkalca, nezaobilazne knjige jednog od najboljih umova koje smo imali u 19. stoljeću. Taj naš drugačiji svijet ne iznosi samo Tkalac. Izvori, rutinski tekstovi iz dnevne prakse uprave — nalozi, izvještaji, potvrde, popisi, požurnice, otkazi, zapisnici — iz našeg *osvita novog doba* ne sadrže često izvještaje o mašinskim vibracijama. Palube su mirne. Plovidbe su tihe ili bar bez novih zvukova, jer parnih strojeva u našem osvitu gotovo nigdje nema ni na kopnu ni na moru. Osvita i novih

dana, međutim, ima. Ima i plovidbe u te dane. Naposljetku treba reći da ti dani nisu u nas osvanuli mnogo kasnije, ali jesu mnogo drugačije. Ta se razlika naročito tiče urbanizma.

Na početku treće decenije započela je plovidba. Organizirana je izravno od najviših instanci austrijske administracije. Sve niže lokalne stepenice vlasti angažirane su u pothvatu. Brižljivo se određuju etape, faze i rokovi, sudionici, financijski izvori i modaliteti, kompetencije u odlučivanju, izvršavanju, izvještavanju, i kontroli. Cilj je konkviste: Dalmacija. Razlog: ponovo zadobivanje zemlje. Zemlje bez komunikacija, iz koje je maršal Marmont u tek minulom ratu s onakvim poteškoćama mjesecima izvlačio vojsku da bi tek u posljednjem trenutku stigao na odlučujuće bojno polje. Zato Austrijanci polaze morem, sa sjevera, iz Rijeke. Osvajanje nije ratno, iako se provodi na vojnički način: s temeljitim pripremama i s mnogo tajnovitosti oko te važne državne misije. Austrijski mjernici polaze na opći kartografski premjer Dalmacije. Putuju unajmljenim jedrenjacima, malim brodovima obalne plovidbe, bracerama, trabakulima, pelizima. Dopremaju materijal i opremu; ekipe i pojedini funkcionari dolaze na teren i vraćaju se. Plovi se brzo i često, pouzdano i začudno točno. Bez strojeva. (Dvadeset je godina od Fultonova parobroda, a krajem decenije krenut će Stephensonova lokomotiva.) Bez strojeva, ali s instrumentima za triangulaciju. Pod jarbolima i s jedriljem brodova tradicionalne gradnje s naše obale, ali s preciznim teodolitima i specijalnim papirima za iscrtavanje katastarskih mapa. Nekoliko godina brodovi se vraćaju s iscrtanim kartografskim materijalom. Krajem decenija sve je gotovo.¹ Rekonkvista zagubljene Dalmacije završena je. Osvit je njezina novog doba započeo.

3. Kakav osvit, u čemu je to novo doba? U inventarizaciji čitavog zemljišnog fonda, u standardizaciji postupaka u toj inventuri, u tome što oblici tla formirani mnogomilenijskim geološkim razvojem, djelovanjem atmosferilija i, naposljetku, kroz povijest kulture ljudskog rada, odjednom, u samo nekoliko godina, poprimaju standardizirane oblike katastarskog plana. Poprimaju ih, doduše, tek na papiru, dok su u stvarnosti ostali isti, netaknuti. Ali taj tretman toposa ipak je podijelio njegove karakteristike. Odijelilo je zabilježene od zanemarenih. Prvi su važni za novi svijet koji nastaje, drugi potisnuti. U prvi mah nikakve se posljedice te nejednakosti u razlikovanju nisu osjetile, ali zatim su se posljedice ipak pojavile, uvećavale i umnožavale u eksponencijalnoj progresiji koje smo svjedoci u našim danima.

Ono što je katastarski plan precizno fiksirao, to je mjerilo, dakle precizan je instrument za utvrđivanje odnosa među dijelovima tla (*zemljišnim česticama*). Ono što je tek naznačeno, to je stvarni oblik toga tla, svih njegovih dijelova. Nije li ovdje instalirana dijabolična formula preciznih instrumenata i konfuznih ciljeva? Treće što utvrđuje katastarski plan jest određivanje vrste tla s obzirom na poljoprivrednu kulturu kojoj je ono privedeno. Dakle specifikacija. Formula je završena: precizni instrumenti specificiraju konfuziju.

4. Mjernička inventura zemlje obavlja se u ugarskom dijelu države znatno kasnije. Katastarske su mape datirane od početka šestog decenija. Međutim, i one su izrađene navrijeme. Služe kao podloga za izradu regulacijskih osnova — urbanističkih planova — gradova, koje se, opet nalogom višeg mjesta, izrađuju tokom sedmog decenija. U tu su svrhu na raspolaganju također precizne specijalke, koje sadrže egzaktni snimak plastike terena.² Međutim, njihovo mjerilo, odabrano za drugačije, vojne potrebe, dostaje za generalne planove, ali ne i za detaljne koji su izvedeni iz njih i po kojima se generalni stvarno izvode. Praktične poteškoće nastupaju odmah: bez precizne i detaljne izmjere slojnice nije moguće izraditi niti projekt odvodnje, jer se ne može odrediti potreban nagib površine ulica i trgova, njihov odnos prema razini dvorišta i prizemlja zgrada i nemoguće je izraditi projekt kanalizacije.³ Urbana oprema kasni za izgradnjom, gradovi postaju nezdravi, eksplozivno izbijaju teške epidemije. Bolest urbanog devetnaestog stoljeća u Evropi jest kolera. (Prvi talijanski građevni zakon kolokvijalno se naziva u stručnim krugovima zakonom protiv kolere.)⁴ Ne bi trebalo stvari uzeti kao izazvane neodređenom odrednicom *burnog razvoja*. Ta on je prije bio dobro proračunat negoli buran. Gubljenje određene urbane ravnoteže u to doba, koje zahvaća i naše gradove, posljedica je previda koji nisu privremeni niti slučajni. Uzrok im je u sužavanju problematskog polja urbanizma, u simplifikaciji koja je sistemska. Priroda je opisanih promjera jednostranost. Zato su oni nedovoljni. Jednostrani su jer služe tek jednoj svrsi. Ona je u nastojanju da se nepokretnim dobrima, nekretninama, poda najpovoljniji prometni oblik, to jest oblik robe. Cilj, naime, kojem služi čitav proces jest organizacija tržišta. One braceri i pelizi u dalmatinskom pohodu otvarali su zemlju tržištu. Osnovna je značajka tog poprimanja oblika robe u pojednostavljanju da bi se olakšao promet robe.

Princip je: što jednostavnije! Drugačije se postupa kada se pojave neizdržive posljedice. No dominantna tendencija ostaje. Ona je u redukciji urbanog horizonta.

5. Formula se jasno stabilizirala na strukturalno-tipološkoj razini. Jedinica je građevna parcela, osnovna je struktura blok. Važno je upozoriti na razliku između historijske inzule kao kompleksne strukture i bloka, koji je adirani, zatvoreni niz elementarnih jedinica. Socijalna je funkcija bloka stambena, što je u vezi s naglim porastom gradskog stanovništva; ekonomska je funkcija borba za gradsku rentu. Oblikovno težište urbanizma silazi na ulicu, koja diktatom što povoljnije građevne parcele i što pravilnijeg njezina bloka nastoji biti što više ravna, i to joj redovito uspijeva, čak svemu usprkos. Kritična su mjesta susreti ulica: raskršća; trgovi su redovito polja izgubljenih bitaka urbanizma: oni nastaju na principu izuzimanja iz osnovne strukture, a ne povezivanjem strukture grada. Planeri prve zagrebačke regulatorne osnove iz 1865. nazivaju blok nespretnim neologizmom *naherpah kućah*. Njihovo je djelo kapitalno dobro naše kulture 19. stoljeća, no nespretnost izraza nije samo jezična. U njoj kao da se otkriva tuđe odijelo, koje gradu navlače u to doba, radujući se pritom jer je to novo doba. Poteškoće koje su tako nastajale ne svode se dakle samo na one tehničke, metodološke i higijenske prirode. Dominantna simplifikacija ne ostaje zatvorena u pojmu strukture. Pritisak na samo oblikovanje izravan je i neprestan. Posljedice su očite i tiču se svakoga. Nezadovoljstvo se nije moglo prikriti općim pristajanjem uz razvitak i napredak, koje, uostalom, nisu svi autorizirali niti u njemu podjednako uživali. Samouvjerenost formule počinje slabiti.

6. U osmom deceniju bilježimo prve reprezentativne iskaze tog nezadovoljstva na međunarodnom urbanističkom kongresu. Započinje kritičko distanciranje. Relativno brzo, krajem devetog decenija, pojavljuje se kapitalno djelo nove kritike na koje se upire generacija koja odbacuje nasljeđe očeva i zahtijeva baštinu djeđova. Knjizi je naslov *Der Städtebau*, sadržaj joj je ekstremno kritički. Pisac Camillo Sitte, zapravo je tužilac. Optužba je generalna, neselektivna. Sitte optužuje graditelje svog doba da su neznalice, neupućeni u znanja gradogradnje, koja su stvarana, razvijana, stjecana i prenošena kroz stoljeća i milenije tijekom čitave povijesti čovječanstva. Optužuje ih da su prezreli znanja *starih*, i ubrzo ih zaboravili, šireći materijalnim moćima modernog tehničkog doba pustoš u kolosalnim razmjerima. Sitte ne predlaže povratak u prošlost, ali traži da suverenost ne isključuje, ne odbacuje, ne reducira, ne simplificira. Ne traži kopiranje *starih*, nego vlastitu suvremenost analognu njihovoj. Sitteova kritika proširila se naglo na *iznenađenje samog autora*. No njezin radikalizam nije donio autoru jasan dobitak. Beč mu nije predao ključeve grada. Sitte planira Bjelsko-Bialu, mali grad kod Krakova, na granici Carevine. On gubi natječaj za plan Ljubljane, prednost dobiva Max Fabiani. (Možda ipak treba primijetiti da Sitte-planer nije ravan Sitteu-teoretičaru.) Njegova prodorna kritika uglavnom ne osvaja institucionalne putove i točke, premda nije ilegalna. Ona prodire osmozom.⁵

7. Sitteova je kritika osobito plodno primljena tamo gdje prostorno-urbanistička kriza ekstremno nadilazi okvire profesionalnog područja, tamo gdje se širi čitavim prostorom društva, politike, duhovnog života. Takva je bila situacija u Hrvatskoj krajem devetog decenija i na početku posljednjeg decenija stoljeća. Autentična mjera stvari i autohtoni kriteriji u isti su mah stvar želje novog moderniteta i otpora političkoj presiji. U Zagrebu je kriza sinkronizirana sa sukobom oko nametanja regulatorne osnove 1887. i upornog osporavanja vladina diktata, koje angažira sve snage urbanističkih krugova, oficijelnih i neoficijelnih. U pitanju je oslobađanje centra grada od planiranog kordona kasarni, regulacija Save i bonifikacija terena na jugu grada, zasnivanje kapitalnih sistema infrastrukture modernog grada u sferi prometa, industrije, komunalnog standarda i, naposljetku, ali ne i najmanje važno, osiguravanje modernog urbanog habitusa, dostojnog kulturne samosvijesti glavnog grada. Glavni grad nesamostalne zemlje s ograničenim političkim prerogativima postavlja program civilizacijske legitimacije u svijetu u kojem je napredak i razvitak kvalifikativ. Taj program očito nije bez kompenzacijske političke ambicije, to više što se ona najteže ometa i ne može se potpuno spriječiti.

8. U toj je konstelaciji sama urbana morfologija, dakle estetska sfera, izbila u prvi plan kao najslobodnija. Bio je potreban samo još jedan potencijal da se čitavo nastojanje efektira, da poprmi realne oblike: bio je potreban izuzetni individualni potencijal velikog talenta. I on se pojavio: inženjer Milan Lenuci, šef građevnog ureda grada od 1892. do 1912.

Razlika između Zagreba u urbanizmu hrvatske Moderne i drugih gradova u Hrvatskoj u velikoj je mjeri razlika između klase Lenucijeve i drugih sudionika zbiivanja. Oni također postoje. Koncentrirani su u vladinom građevnom odsjeku (inženjeri Augustin, Švarc, Chvala), djeluju oko časopisa *Vijesti* (Bedeković, Lapaine), disperzirani su u pokrajini. Varaždin pokazuje značajnu recepciju novih gledanja, čak i mali gradovi kao Koprivnica, osobito Osijek. Pula, naprotiv, doživljava pravi udar shematskog urbanizma konzervativne koncepcije i, što je paradoksalno, on je metropolskog porijekla.⁶ Slika modernističke urbanosti u Hrvatskoj na mijeni stoljeća komplicirana je i neujednačena u dijelovima. Ali je veoma eksponirana u općem horizontu hrvatske Moderne. U svom najvrednijem poglavlju, stvorenom u Zagrebu, dosiže same vrhunce epohe.

central town functions and appearance of a minor Central European city had been allocated to Upper Town. Construction of representative public buildings had attracted foreign architects who built them on the Central European models and in keeping with the prevailing styles of historicism and Secession. In the turning period between the 19th and 20th century, W.C. Hofbauer, a Vienna student who worked on the model of his professor, F. Schmid, was the most prominent architect in Osijek. At the beginning of the 20th century, A. Slaviček and V. Axmann, architects from Osijek, worked in the spirit of the Prague and Munich Secession. The most valuable steps in the 20th century urban architecture in Osijek date from that time. V. Axmann was known for his town-planning solutions by tracing new streets and using block micro-regulation. Between two world wars, the so-called Regulating Fundamentals were strictly followed in town planning and building. The residential part of the city was built according to plans. Besides V. Axmann, Domes, Struppi, Juzbašić, Wrang, Graff, Dlouhi and Full should also be mentioned. Axmann, Domes and Pelzer worked in the spirit of modernism. In the 1900—1940 period, Osijek presented high achievements of its urban architectural profile, interpreting by its formative content the essence of the epoch in this area.

Snješka Knežević

INSTITUTIONALISTIC CULTURE: EXAMPLE OF THE REPRESENTATIVE URBAN AREAS IN ZAGREB

The period of institutionalism coincided with the accession and activities of Governor Ivan Mažuranić and the age of a strong recognition of modernism in all fields of life in the 1870-ies. New social requirements initiated the formation of representative urban areas. Towards the end of the decade, entire areas were created under the influence of a uniform style, e.g., Zrinjski Square. By its forms and character, it was the origin of the future »horse-shoe«: the concept of a horse-shoe was unquestionably an institutionalistic culture product.

Promoters of the strong cultural development formulated the idea of stylization of a center which was as early as 1865 emphasized by two large squares and a park along the southern border of the center, uniting them into a continuous frame. The quality and value of the representative urban areas of Zagreb, the horse-shoe and avenues traversing it, certainly justify the suggestion for positive evaluation of the institutionalistic culture.

Eugen Franković

TOWN PLANNING IN CROATIA AT THE TURNING OF THE CENTURIES

At the turning of the centuries, town planning in Croatia was by its best results quite synchronous with the leading town planning concepts of the time. Town planning in Croatia surpassed the professional framework, extending to the entire complex of the society, politics and spiritual life. Representative events occurred in Zagreb, the capital of Croatia. Activities of Milan Lanuci, chief town planner of the time, have resulted in an extremely valuable town planning opus.

Stanko Piplović

ECLECTICISM AND SECESSION IN URBANISTIC DEVELOPMENT OF SPLIT

In the 17th century, a system of bulwark fortifications for the city defence against the Turks was built around Split. Upon cessation of that specific danger, the walls became unnecessary and their dismantling started during the short-term French occupation and was resumed during the Austrian government. Thus, an extensive semi-circular belt was formed around the city, with parks, and public and housing buildings. Some social activities had already existed in the old historical nucleus of the city, but with an ever increasing city population they became inadequate and new premises had to be constructed on the spots of the previous defensive structures. Building was particularly intensified in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century, when the Franciscan monastery on the waterfront was reconstructed, the Procurator Complex and the theater built, the hospital enlarged, and the secondary school, St. Peter's Church in Lučac, Tobacco Head-office, Bishop's Palace and other buildings constructed in the forms of historicism and Secession.

Vladimir Konjikušić

STUDENTS OF ARCHITECTURE FROM THE YUGOSLAV COUNTRIES AT THE MUNICH TECHNICAL SCHOOL UNTIL 1914

Survey of student records in term and annual reports of the Polytechnical School, later named Technical School in Munich, has revealed that in the 1844—1914 period, about 330 students coming from the Yugoslav countries were enrolled in the School, 45 of them at the Department of Architecture. Thirteen of these 45 graduated in Munich, three in Aachen, two in Vienna, whereas for seven of those Munich students our expert literature says they had graduated but without stating the place. Both the checked facts and new data on the place and time of the studies of our architects who were Munich students, have opened the possibility of further investigations concerning artistic connections and influences between Munich and our country.

Dragica Đurašević-Miljić

STYLISTIC SPECIFICITIES OF THE ARCHITECTURE FROM THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN CETINJE

Characterized by tradition, continuous intertwining and influences from both the East and the West, abrupt interruption of medieval architecture and hints of renaissance constructions followed by a several-century hiatus, at the end of the 19th century Cetinje succeeded in approaching contemporary European artistic trends. Under new political and economic conditions after the Berlin congress of twelve European countries, well-known architects were engaged in building newly established diplomatic representation offices in Montenegro, while Prince Nikola had castles and palaces constructed for his family, government offices and newly established educational and cultural institutions.